

Amerikan Misyonerlerinin Anadolu Topraklarındaki Sağlık Faaliyetleri ve Ermeniler

Ercan Haytoğlu*

Özet

Amerikan misyonerleri başlangıçta Osmanlı Devleti ile ticari açıdan ilgilenmişlerdir. Türk-Amerikan ilişkileri daha sonra ticaretin ötesine geçerek din, kültür ve siyaset odaklı gelişmeye başlamıştır. Misyonerler, Osmanlı Hristiyanlarını Protestanlaştırmak için yola çıkmışlar ve bu yolda açtıkları kiliseler, okullar, hastaneler ve yetimbaneler ile kurumsal bir yapılanma gerçekleştirmişlerdir.

Misyonerler, sağlık işleriyle ilgilenerek toplum üzerinde kısa sürede etki yapmışlardır. Gezici bekimlik ile başladıkları faaliyetlerine daha sonra açtıkları hastaneler, dispanserler ve kliniklerle devam etmişlerdir. Sağlık imkânlarından yoksun Anadolu halkının şifa arama yolunda misyonerlere gösterdikleri ilgi, Hristiyanlık ve özellikle Protestanlık propagandası olarak kendilerine geri dönmüştür. Ermenilerin uluslaşma çabalarına önemli katkılar yapmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin sağlık hizmeti vermedeki yetersizliği, misyonerlerin sağlık alanında faaliyet göstermelerinde etkili olmuştur. Misyonerler bir yönüyle geleneksel tıbbın etkili olduğu yerleri,

modern tıp imkânları ile tanıştırmışlardır. Ayrıca; Anadolu'nun özellikle doğusunda açtıkları hastane ve dispanserlerde Müslim – Gayr-i Müslim ayırımı yapmaksızın hizmet vermişlerdir. Toplumun sağlık sorunlarının çözümüne kısmî de olsa katkı yapmışlar ve çalışmaları ile halkın sempatisini kazanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, dispanser, Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions, Dr.Azariah Smith Memorial Hastanesi, Ermeniler.

Giriş

Latince “mittere” olup “göndermek” fiiliyle ilgili olan “misyon” kelimesi XVII. yüzyıldan itibaren yurt dışına görevle gönderilenler için kullanılmıştır¹. Görev, ister özel ister dini olsun² “misyon” olarak ifade edilmiştir. Yapılan göreve “misyon” denilirken, gönüllülük esasıyla Hristiyanlık dinini yayma yolunda özel olarak yetişen veya yetiştirilen, ülke içinde veya dışında Hristiyan olmayan toplumlara Hristiyanlığı yayma görevini yüklenmiş kişilere de “misyoner” adı verilmiştir³.

Misyonerler din görüntüsü arkasında zamanla kazandıkları gücün etkisiyle mensubu oldukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik amaçları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Aynı zamanda misyonerlik, emperyalizmin dünyaya yayılmasını sağlama yönünde bir örgütlenmeye dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak misyonerlik hareketi, güçlü devletlerin emperyalist politikaları doğrultusunda siyasi ve ekonomik açıdan desteklenmiştir⁴. Misyonerler, Hristiyanlığı yaymak amacıyla kilise, okul, hastane ve kitap yoluyla milletlerin hayat ve kültürlerine nüfuz etmişlerdir⁵.

(*) Yrd.Doç.Dr.Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ehayt@pau.edu.tr

- (1) Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s.14.
- (2) Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003, s.59.
- (3) Bayram Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünya Bugünü-Yarını)*, İstanbul 2005, s.31.
- (4) Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul 2008, s.20-21, Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, s.15.
- (5) Abdurrahman Küçük, *Misyonerlik ve Türkiye*, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 5. Baskı, Ankara 2005, s.37.

Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyeti ilk olarak İstanbul'un fethinden sonra Fransız misyonerler ile başlamıştır. Fransızlardan sonra İngiliz, Alman, Avusturyalı, İtalyan ve Amerikan Katolik, Ortodoks ve Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarında faaliyet göstermişlerdir⁶. Misyonerlere özellikle Anadolu topraklarında özgür hareket alanı sağlayan unsur; Osmanlı Devleti'nin "dini-siyasi cemaat sistemi" olmuştur⁷.

1780'lerden itibaren İngiltere'nin Levant Company'si altında ticaret bağlantılı olarak başlayan⁸ ABD (Amerika Birleşik Devletleri) -Türkiye ilişkileri 1811'de ilk olarak İzmir'de Amerikan Ticaret Odası'nın açılması ile yeni bir boyut kazanmıştır. 1860'dan sonra hız kazanan ABD ile ilişkiler, ABD'nin yeni anlaşmalar ile yeni ayrıcalıklar koparması için fırsatlar oluşturmaya zemin hazırlamıştır. 1860'lara kadar misyonerliği bireysel çaba olarak değerlendiren Osmanlı Devleti 1860'dan sonra misyonerliği Amerikan devlet politikasının organize bir parçası olarak değerlendirmeye başlamıştır⁹.

Osmanlı Devleti misyoner faaliyetler açısından önemli olmuştur. Bir misyonerin 1880 yılında kaleme aldığı raporunda Türkiye'nin önemini; "Misyonerlik faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır" cümlesi ile tespit ettiği görülmüştür. Bu sözler misyonerlerin Asya'ya girebilmesi için ilk anda kontrol etmeleri gereken toprakların Osmanlı Devleti'nin toprakları olduğunu göstermiştir. Bu tespitin bir ötesinde misyoner Everett P. Wheeler'in 1896'da "Biz Türkiye'de Hristiyanlar ve Hristiyanlık için okul, Hastane açıyoruz, ilaç götürüyoruz, modern tıbbi ve eğitimi kuruyoruz. Türkler bizi istemeyebilir, ama oranın sahibi Türkler değil ki..."¹⁰ sözleri, Osmanlı Devleti'ne ait topraklara gösterilen ilginin perde arkasına işaret etmiştir. Misyonerler bu sözleri ile, "Türkiye" adını verdikleri toprakların Türklere ait olmadığı peşin yargısı ile Hıristiyanlığın Asya'da yayılmasının

önünde, kutsal kabul ettikleri toprakları ele geçirme mücadelesi güttüklerini açıkça ilan etmişlerdir.

Amerikalı misyonerler başlangıçta amaçları, düşünceleri ve faaliyetleri din olgusu etrafında şekillenmiş iken, giderek Amerikan devlet politikasının bir parçası haline gelmişler, Amerikan emperyalist politikalarının bir enstrümanı haline dönüşmüşlerdir¹¹.

Tıbbi Misyonerlik

Misyonerler için İncil'i öğretmenin en önemli iki alanı okullar ve tıbbi misyonlar olmuştur. Tıbbi misyonun okullardan farklı özelliği; okullar öğrenci ve öğrenci velisi ile sınırlı kalırken, tıbbi misyonun, misyoner ile hayatının hiçbir yerinde karşılaşma imkanı olmayan veya karşılaşmak istemeyen insanı yan yana getirmesi olmuştur¹². Bu çerçevede misyonerler hemşirelere; "yalnız hastalardan acıları hafifletmek için uğraşmaz; aynı zamanda onlara İsa'nın peygamberliğini de anlatmaya gayret eder" diyerek farklı bir misyon da yüklemişlerdir¹³. Çünkü misyonerlere Amerika'dan verilen yönergede "onlara ilkin din eğitici, sonra sağlık hizmetlisi olmaları" emri verilmiştir¹⁴.

- (6) Mithat Aydın, *Sivas Vilayeti'nde Amerikan Board of Comissionars for Foreign Missions'ın Misyonerlik Faaliyetleri ve 1893 Merzifon Ermeni Ayaklanması*, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I, 21-25 Mayıs 2007, Editör: Şeref Poyraz, s.487.
- (7) Kemal Çiçek, *Türk-Ermeni İlişkileri ve Tebcir*, 'Ermeni Soykırımı' İddiaları, -Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce-, Ankara 2006, s.146.
- (8) Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, s.10.
- (9) Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, s.12 ve 44.
- (10) Süleyman Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, Türkiye Gizli Tarihi III, Vatan yayınları, İstanbul 2002, s.159, Metin Kopar, *Amerika ve Amerikan Misyonerlerinin Bu Sorundaki Roller*, Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009, s.162.
- (11) Şeşil Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü*, Atatürk Yolu, Mayıs 1988, Yıl:1, Sayı:1, s.1, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10147.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2011)
- (12) Neşe Tozkoparan, *Ermeni Ayrılkçı Hareketlerinde Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim ve Sağlık Faaliyetlerinin Rolü*, Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009, s.387.
- (13) Mustafa Cintosun, *Misyonerlik ve Hayput'taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s.91.
- (14) Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin Ermeni...*, s.10.

Sağlık hizmetlerinin zayıf olduğu veya bu hizmetlerin verilmediği yerlerde her yaşta insanın ilgi ve yakınlığını kazanmada etkili olmuştur. Misyonerlerin hizmet verirken daha teknolojik bir donanım kullanmaları, gönüllü çalışanlarının halka daha sıcak ve sevecen davranması Müslüman ve Hristiyanların sempatisini kazanmalarında etkili olmuştur. Misyoner kadınların bu tıbbi hizmet içinde yer almaları Müslüman kadınların daha fazla ilgisini çekmiş ve rahatça bu kurumlara girip çıkmalarına imkan sağlamıştır¹⁵.

Bu nedenle misyonlar, misyonerlerin gittikleri ülkede kabul görmelerini kolaylaştıracak şekilde belirlenmiştir. Halkla ilişki kurmayı kolaylaştıran tıbbi misyon bu anlamda en çok tercih edilen misyon olmuştur¹⁶.

Sağlık, bilindiği gibi canlılar için vazgeçilmez olmuş; sağlığını kaybedenler kaynağı ne olursa olsun sadece sağlıklarına kavuşmayı amaçlamışlardır. İnsanın hastalığından duyduğu acı ve ızdırap onun tutumunun belirleyicisi olduğu için, misyonerler sağlık alanında çalışmalarını başlatmışlardır. Misyonerler, hastanın çektiği acılar ve içinde bulunduğu çaresizlik psikolojisinden yararlanma yoluna giderek, bir taraftan şifa vermeye çalışırken, diğer taraftan hastanın Hristiyan olması için telkinlerde bulunmaktan geri kalmamışlardır¹⁷. Misyonerler, İncil ile yanlarına yaklaşmanın mümkün olmadığı en softa kişilere dahi, tedavisini başarı ile gerçekleştirdikten sonra “*Tek kurtarıcının İsa Mesih olduğu*” şeklinde telkinde bulunabilmişlerdir¹⁸. Hastalık için şifa aramak kaçınılmaz, şifa için de hekim vazgeçilmez olduğundan, hasta, aradığı şifa için hekimin misyoner olup olmadığı noktasından çok hastalığına şifa olup olmayacağı ile ilgilenmiştir¹⁹. Hatta Osmanlı toplumu ile ilgili olarak İstanbul’da görev yapan C. Hamlin üzerinde düşünülmesi gereken bir şekilde; “*maballeli her yabancıyı doktor sandıklarından kendi evine de tıbbi tedaviler için girip çıkanların sayısının çok olduğunu ve burnu kanayan bir kadını tedavi ettiğini*”²⁰ belirtmiştir.

Misyonerlerin şifa verirken Hristiyanlık propagandası yapması “*Tıbbi misyonerlik*” kavramını ortaya çıkarmıştır. Tıbbi misyonerlik, misyonerlerin en önemli çalışma alanlarından birisi olmuştur. Hristiyanlığın yayılması için hasta psikolojisinden yararlanılarak “*İnsanın olduğu yerlerde acılar vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerler için uygun bir fırsat vardır*” mantığı işletilmiştir²¹.

Misyonerliğin özü Hristiyanlığı yaymakla birlikte, bu yoldaki temel araçları, okul, hastane, yetimhane, matbaa ve kitaplar olmuştur²². Misyonerler diğer milletlerin hayat ve kültürlerine etki yapabilmek için²³, hiç kimsenin çalışmadığı yerlerde faaliyet göstermişlerdir. Bu nedenle misyonerler bazen hekim, bazen öğretmen, bazen din adamı olarak ülkenin en ücra köşelerinde görev yapmışlardır. Özellikle sağlık alanında cüzam hastanelerinde yıllarca hekim ve hemşire olarak çalışan misyonerler²⁴ hastane ve dispanserler dışında gezici hekim olarak da hizmet vermişlerdir²⁵. Gezici hekim, hastane ve dispanser hizmetleriyle misyonerlik faaliyetleri her zaman ilgi görmüş, açtıkları sağlık kuruluşları şifa arayan insanlar ile dolup taşmıştır²⁶.

Dini eğitimi esas olarak sağlık hizmeti vermeye çalışan²⁷ Misyonerler, halk ile temas

- (15) George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Tercüme: Cem Tarık Yüksel, I.Bölüm, Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Faaliyetleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s.47.
- (16) Necmettin Tozlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları*, Osmanlı 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 1999, s.333-334.
- (17) Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s.116.
- (18) Erkan Cevizliler, Nilüfer Cevizliler, *Van Vilayetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar*, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl:2004, Sayı:9, s.177-178.
- (19) Tozkoparan, *Ermene Ayrılmış Hareketlerinde Amerikan...*, s.387.
- (20) Cintosun, *a.g.t.*, (adı geçen tez) s.92.
- (21) Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s.116.
- (22) Gürsoy Şahin, *Türk-Ermene İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerini Üzerine Bir İnceleme*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, (Ermene Özel Sayısı) Cilt VII / Sayı:1, Haziran 2005, s.189.
- (23) Küçük, *Misyonerlik ve Türkiye*, s.37.
- (24) Mehmet Aydın, *Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye*, Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 5. Baskı, Ankara 2005, s.10-11.
- (25) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon ...*, s.39.
- (26) Tozkoparan, *Ermene Ayrılmış Hareketlerinde Amerikan...*, s.387.
- (27) Şahin, *Türk-Ermene İlişkilerinin Bozulmasında...* s.200.

kurup aralarına karışarak, onların sorunlarıyla ilgilenmiş, çözüm yolları göstererek hayatlarını kolaylaştıran ve iyileştiren önlemler geliştirmişlerdir. Başlangıçta dil çalışmalarına öncelik verilmiş iken daha sonra halkın sağlığına eğilmişler, “tıbbi yardım ve bakım” hizmetlerinde bulunmuşlardır²⁸. Hastane ve dispanserler Müslüman ahali ile sıcak ilişkiler kurmak²⁹, misyonlara ahalinin ilgi göstermesini sağlamak, destek ve yakın ilgilerini çekmek için etkin kuruluşlara dönüştürülmüştür. A. Smith, F. Jewett, H. West, D. Nutting, H. Haskell gibi hekim misyonerler kurdukları hastane ve dispanserlerde bu amaç için çalışmışlardır. George E. White, hastaneler ve dispanserlerin Müslüman ahali ile sıcak ilişkiler kurulmasında önemli rol üstlendiklerine dikkat çekmiştir³⁰.

S. A. Morison misyoner doktorların nasıl hareket etmeleri gerektiğini; “Hastanelerde, ayakta tedavi olanlar arasında Hristiyanlaştırma hususunda yapacağımız şey; onlara terbiyecimiz İsa’nın prensiplerini ve onları kurtaracak marifeti verip yaşayan İsa kilisesinde faal üyeler haline gelmelerini hazırlamalıyız. Biz esas bu gayeler üzerinde ittifak halindeyiz. İkinci yol olarak ise; misyoner doktor Müslüman hastayı evinde ziyaret etmelidir. Bu bareket hastanın yanında doktorun ziyaretini bekleyen birçok Müslüman’ın toplanmasına vasıta olur”³¹ sözleriyle vurgulamıştır.

Misyoner Miligan ise hastaya propandandanın yapılması konusunda; “Bu tedavi münasebetiyle doktorlar, Müslümanlara çok şey söyleme imkanına sahip olur. Şayet bu sözleri hastane dışında veya doktor olmayan birinden duysalardı, onlar için hiddet ve gazapla dolarlardı” demiştir. Misyoner hekimler hastalarına Hz. İsa sevgisi aşlamak için şifanın kaynağını Hz. İsa olarak göstermişler ve “Gerçek şifa veren İsa’dır” sözleriyle telkinlerde bulunmuşlardır³².

Osmanlı Devleti’nde özellikle Doğu ve Orta Doğu topraklarında modern tedavinin uzağında geleneksel tedavi yollarının etkili olması ciddi sağlık sorunları yaşanmasının temel nedeni olmuştur. Hasta sayısının

yoğunluğunu dikkate alan misyonerler Hristiyan ve Müslüman ahali ile sıcak ilişkiler kurmanın önemli bir yolu olarak tıbbi misyona önem vermişlerdir. Necmettin Tozlu misyoner bir hekimin değerlendirmesini: “Eğer bir Hristiyan gitse de onlara İncil’den bahsetse mutlaka taşlanırdık. Fakat kıymet itibarıyla bir peniden daha az olan ölçülük ilaç, yirmi cahil Arap Müslüman’ın gerçeği iştmesinde daha basit ve müessir oldu”³³ şeklinde yer vermiştir.

Sağlık Alanındaki Faaliyetler ve Ermeniler

Amerikan misyonerleri sağlık alanında ilk somut adımı olarak 1831’de atmışlardır³⁴. Osmanlı Devletinin sağlık hizmetlerindeki yetersizliği³⁵ misyonerlerin sağlık hizmetleri yönünde adım atmalarının en önemli gerekçesini oluşturmuştur. Misyonerler sağlık sorunlarının yaşandığı yerlere doktor ve hastabakıcı olarak yoğun ilgi göstermişlerdir. Bu ilgi birçok sağlık merkezinin kurulmasına zemin hazırlamıştır³⁶.

İlk misyoner hekim 1833’de Beyrut’a gelen Dr. Asa Dodge olurken³⁷, birkaç yıl içinde birçok gezici hekim Trablusşam’dan Kafkasya’ya kadar olan alanda görev yapmaya başlamışlardır³⁸. Dr. Asa Dodge’u, 1840’da Dr. Cornelius Van Dyke, 1843’de Dr. İshabel (Asakel) Grant, Dr. Henry Lobdell ve Dr. George E. Post ve Dr. Azariah Smith takip

(28) Uygur Kocabaşoğlu, *Doğu Sorunu Çevresinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu, (Dün-Bugün-Yarın), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 8-9 Mart 1990, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.70, Kocabaşoğlu, “XIX. YY’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları”, Osmanlı 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye yayınları, *Yer ve Yıl*, s.344.

(29) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon ...*, s.47.

(30) White, *a.g.e.* (adı geçen eser), s.39.

(31) Cintosun, *a.g.t.*, s.93.

(32) Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s.116.

(33) Tozlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları*, s.334.

(34) Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, s.67.

(35) Erdal, *Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin ...*, s.352.

(36) Akşün, *Amerikalı Misyonerlerin Ermeni ...*, s.10.

(37) Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s.116, Kocabaşoğlu, *XIX. YY’da Osmanlı İmparatorluğu’nda ...*, s.344.

(38) Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s.344. İbrahim Erdal, *Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü, Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülal, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 2, 2009, s.352.*

etmişlerdir³⁹. Gezici hekimlik yaparak daha çok bölgeye gitme ve daha çok hastaya ulaşma imkanı bulmuşlardır. Gittikleri yerlerde hastanın başucunda İncil okumuş ve konuşmaları ile telkinlerde bulunmuşlardır⁴⁰.

Dr. İshabel Grant 1835’de tüm misyon merkezlerinin tıbbi donanım oluşturmalarının zorunlu hale getirilmesini istemiştir. Bu yıl sağlık alanında misyoner çalışmaları açısından dönüm noktası olmuştur. Amerikan misyonerleri bu süreçte sağlık merkezlerinde yerli halktan kişilere de yardımcı olarak görev vermişlerdir⁴¹. Bu dönemde Cyrus Hamlin, Florance Nightingale’in çabaları ile ünlene hastaneyi çalıştırmıştır⁴².

Osmanlı Devletinde 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları azınlıklara geniş haklar vermiştir. Osmanlı Devletinde yaşayan azınlıkların siyasi ve anayasal açıdan bağımsızlık düşüncelerinin gelişmesi yanında, dışarıdan siyasi parçalanma ve devlet oluşumu sürecine girmelerinde etkili olmuştur⁴³. Misyoner örgütler bu süreçte temelde dini faaliyetler esas olmak üzere, kurdukları okul, yetimhane, hastane gibi kurumlarıyla kültürel ve siyasi açıdan etkin rol kazanmışlardır⁴⁴.

Osmanlı topraklarında sağlık hizmetleri sunmuş olan istasyonlar İstanbul, Merzifon, Talas (Kayseri) ve Sivas olmuştur⁴⁵. 1900’lü yıllarda yoğun olarak gezici hekimlik yerine hastane ve dispanserler ile yerleşik sağlık hizmeti verilmeye başlanmıştır. Antep, Talas, Mardin ve Van’da kurulan sağlık kuruluşlarından sonra Anadolu’nun değişik yerlerinde bu kurumların sayıları artırılmıştır. Poliklinik ve cerrahi işlemler yapılan bu hastanelerde hastalardan tedavi masraflarının yarısı alınmış, ayırım yapılmaksızın Müslim ve Gayr-i Müslimlerin yararlanmaları sağlanmıştır⁴⁶.

Misyonerler, Osmanlı Devleti’nde eğitim ve sağlık alanında bir kısım müesseselerin ihtiyaç olduğunu hissetmişler ise de bu müesseseleri maddi nedenlerden kuramamışlardır. İlk fırsatta işe bu müesseselerden başlamayı hedeflemişlerdir⁴⁷. Daha sonra kurdukları

misyoner istasyonlarında hekim, klinik veya hastane sahibi olmaya başlamıştır⁴⁸. Devlet yönetiminde bulunanlar ve halk, Osmanlı Devleti’nde var olan yoksulluk nedeniyle misyonerlerin tıp alanında gösterdikleri her türlü faaliyete hoşgörü ile bakmışlardır⁴⁹.

Osmanlı Devleti’nde ilk modern hastane ve ilk modern dispanser misyonerler tarafından açılmıştır⁵⁰. Antep, Talas (Kayseri), Mardin ve Van’da ilk misyoner hastaneleri kurulmuş, daha sonra İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput, Diyarbakır⁵¹, Erzurum, Yafa, Amman, Taberiye, Şam, Kudüs ve⁵² Konya ile Beyrut’ta hastane⁵³ veya klinikler açmışlardır. Beyrut’ta Amerikan Mekteb-i Tıbbiyesi kurulmuştur⁵⁴.

Harput’ta ilk olarak Fırat Koleji bünyesinde bir dispanser açılmış, daha sonra hastane için adım atılmıştır. Hastane yapımı

- (39) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon ...*, s.39.
(40) Faruk Taşkın, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007, s.87.
(41) Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, s.67.
(42) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon ...*, s.75.
(43) Haluk Selvi, Enis Şahin, Mustafa Demir, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Değişim yayınları, İstanbul 2006, s.31.
(44) Aydın, *Sivas Vilayeti’nde American Board Of Commissioners...*, s.487.
(45) Gülbadi Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, Meydan yayıncılık, İstanbul 2008, s.26.
(46) Erdal, *Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin...*, s.352, Cintosun, bu sağlık kuruluşlarından daha ziyade Gayrimüslimlerin yararlandığına işaret ederek; *Antep Amerikan Hastanesinde 1910 yılını takip eden yıllarda yapılan 42693 tıbbi müdabaleden sadece 185’i Türklere yapılmıştır*” bilgisini vermiştir. Cintosun, *a.g.t.*, s.60.
(47) Açıkse, *Amerikalıların Harput’taki ...*, s.38.
(48) Kocabaşoğlu, *"XIX. YY’da Osmanlı İmparatorluğu’nda..."*, s.344.
(49) Erdal, *Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin...*, s.352.
(50) Osmanlı Devletinde ilk telefon, ilk baskı makinesi, dikey makinesi ve modern tarım makineleri misyonerler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devletine domates ve patatesi de ilk olarak misyonerler getirmiştir. Gülbadi Alan, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s.387.
(51) Kocabaşoğlu, *XIX. YY’da Osmanlı İmparatorluğu’nda...*, s.344, Ayten Sezer, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, Ekim 1999, s.176. Diyarbakır’daki hastane Amerika’da zenginleşen bir Ermeni’nin cömert bağışı ile faaliyete geçmiştir. William E. Strong, *The Story of The American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s.406.
(52) Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler*, s.117.
(53) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.40, Konya Zincirliköy’de sağlık ocağı faaliyet göstermiştir. Seçil Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları*, OTAM, Sayı:3, Ankara 1992, s.6. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10559.pdf> (Erişim Tarihi:13.07.2011)
(54) Cintosun, *a.g.t.*, s.61, Yasemin Diril, Osmanlı’dan Günümüze İç Siyaseti Yönlendiren *Yabancı Eller* (ABD Elçisi Oscar Solomon Straus’un Elçilik Yılları) (1887-1910), IQ yayınları, İstanbul 2006, s.50. Sevinç, Beyrut’ta bir Protestan Tıp Fakültesi kurulduğu bilgisini vermiştir. Sevinç, *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri...*, s.92.

için merkezi bir yer olan olan Mezre mevkii uygun bulunmuştur⁵⁵. Mezre’de yapılan hastaneye Annie Tracy Riggs Hastanesi adı verilmiştir. Hastanede Dr. Henry H. Atkinson, eşi Harriet H. Atkinson, baş hemşire M.P. Jacopsen ve Jamaikalı bayan Margret Campbel hizmet vermiş ve yıllık olarak ortalama 2000 hasta hizmet almıştır. Harput’ta ilk eczane Amerikan Sağlık Misyonu tarafından açılmıştır⁵⁶.

Kayseri’de Amerikan misyonerlerine ait 1 dispensar 1 hastane faaliyet göstermiştir. 1887’de açılan dispensar⁵⁷, Dr. William S. Dodd ve eşi tarafından Kayseri’de açılan ilk sağlık kuruluşu olmuştur⁵⁸. Dispanser 1890’da klinik seviyesinden yataklı hizmet veren bir duruma getirilmiştir⁵⁹. Dispansere 1887’de 1200, 1889’da 4236, 1892’de 5214, 1900’de 7729 hasta başvurmuştur⁶⁰.

Kayseri’deki dispensar Talas’a taşınarak 1892’den itibaren burada hizmet vermeye başlamıştır. Misyonerler, Osmanlı Devleti’nden Talas’ta hastane açma talebinde bulunmuşlar ise de bu talep Bab-ı Ali tarafından geri çevrilmiştir. Hastane gecikmeli olarak ancak 1900’de 70 yataklı bir hastane olarak faaliyete geçirilebilmiştir. Kayseri’de doktor olarak Wifred M. Post, Caroline P. Fowle, Jane C. Wingate, Genevieve D. Irwin, Annie S. Post, Fanny E. Burrage, Stella N. Loughridge, Susan W. Orvis, Lillian P. Cole⁶¹ ve Dr. Franswort görev yapmışlardır. Operatör Dodd ve Dr. Franswort Kayseri’de ikamet etmişlerdir⁶². Hastanede 1905’de 342 hasta yatarak, dispenserde ise 8.186 hasta ayakta tedavi görmüştür. 1904’de ise hastanede 95’i Müslüman 285 hasta yatarak tedavi edilmiştir. Temmuz 1907 - 20 Haziran 1908 tarihleri arasında hastanede 104 Müslüman olmak üzere 258’i erkek 133’ü kadın toplam 391 kişi yatarak tedavi edilmiştir. Bu dönemde dispansere 6.943 hasta başvurmuştur⁶³. Bab-ı Ali tarafından hastane ve okul binaları 1914 sonlarından itibaren yaralı askerlerin tedavisine tahsis edilmiştir⁶⁴.

İlk hastanelerden biri de Van’da kurulmuştur. Hastane, Bağlar mevkii, Acem Haço mahallesi Tepebağ sokağı 75 numarada⁶⁵ misyonerlerin erkek-kız mektepleri, yetimhane, eczane ve misyoner evlerinin bulunduğu yerde faaliyete geçirilmiştir⁶⁶. Ücretli ve ücretsiz her milletten hasta kabul eden hastane⁶⁷ ekonomik açıdan özel muayeneden gelen paralarla garantiye alınmıştır.

Van’da Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)⁶⁸ misyoneri Miss Grace Kimball hemşire olarak görev yapmıştır. Ermenilere para yardımıyla bulunmak için hemşire Miss Grace Kimball ile Mr. ve Mrs Reynolds öncülüğünde yardım komitesi kurulmuştur⁶⁹. Van misyon hastanesi hekimi Clarence D. Ussher Kızılhaç kurşunda 1914’de Ermeni genç kızları eğitmiş ve eğitilen genç kızlar geçici hastanelerde hemşire olarak görev yapmışlardır⁷⁰.

1915’de II. Van İsyanı sırasında ABCFM misyon istasyonu okul binası, misyoner

(55) Cintosun, a.g.t., s.59.

(56) Amerika Birleşik Devletlerinin 1917’de I. Dünya savaşına girmesi ile hastane çalışanları sınır dışı edilmiştir. Mondros Mütarekesi’nden sonra faal hale getirilen hastane 1922’de kapatılmıştır. Cintosun, a.g.t., s. 61-62.

(57) Hasan Özsoy, *Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995, s.110, <http://www.belgeler.com/blg/23zs/kayseri-de-amerikan-misyoner-faaliyetleri-ve-talas-amerikan-koleji> (Erişim tarihi: 07.07.2011)

(58) M. Mümtaz Mazicioğlu, Nihal Hatipoğlu, Hasan Basri Üstünbaş, *1900’lerin Başında Kayseri Amerikan Hastanesinin Faaliyeti*, Tıp Tarihi, Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, 2009; 13 (2), s.100. <http://www.turkailehekderg.org/issue/20092/pdf/08.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.07.2011)

(59) Özsoy, *Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri...*, s.118

(60) Özsoy, a.g.e., s.110.

(61) Mazicioğlu, Hatipoğlu, Üstünbaş, *1900’lerin Başında Kayseri Amerikan...*, s. 100.

(62) Alan, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki...*, s.439.

(63) Mazicioğlu, Hatipoğlu, Üstünbaş, *1900’lerin Başında Kayseri Amerikan...*, s.100-101.

(64) Özsoy, *Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri...*, s.118.

(65) Cevizliler, *Van Vilayetinde Amerikan...*, s.178.

(66) Van’daki Amerikan müesseseleri 1907’de ruhsat sorunu çözülen 10 Amerikan müessesesinden olmuştur. Sevinç, *Osmanlı’dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri...*, s.209.

(67) Cevizliler, *Van Vilayetinde Amerikan...*, s.178.

(68) Amerikan misyoner örgütleri içerisinde 1810’da Boston’da kurulan, Calvinici geleneği benimseyen XVI. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Amerika’nın doğusunda gelişen ve BOARD olarak bilinen bu örgüt misyoner örgütleri içerisinde en eski ve en büyüklerden biri olmuştur. Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika*, s.16.

(69) Şakir Batmaz, *Milliyetçilik, Bağımsızlık, Ermeniler, Osmanlı Devleti ve Amerikan Misyonerleri*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 4, 2009, s.182-183.

(70) Tozkoparan, *Ermeni Ayrılıkçı Hareketlerinde Amerikan...*, s.389.

lojmanları ve kilise Ermenilerin ikametgahına ayrılmıştır. Misyoner Elizabeth Borrows-Ussher, Bayan Rogers ve Bayan Silliman'ın bu dönemde Ermeni üreticilerden süt ve yumurta toplanması görevini üstlendikleri görülmüştür. Temin edilen sütler okullarında yetiştirdikleri Ermeni kızlar tarafından kaynatılarak pastörize edildikten sonra şişelenmiş, yumurtalar da pişirilmiştir. Süt ve yumurtalar Van Misyon Hastanesi hekimi Clarence D. Ussher'in oğlu Neville Ussher'in başkanlığını yaptığı erkek izci grubu tarafından 190 bebek ile onları emziren annelerine ulaştırılmışlardır. Misyonerler sadece Ermenilere yardımda bulunmuşlar, Müslüman anneler ve bebekleri ile hiç ilgilenmemişlerdir. Hatta Dr. Clarence D. Ussher'in oğlunun okul bandosu ile çatışmalar sırasında Ermenileri cesaretlendirmek için yürüyüşe katılmıştır. Hekim Clarence D. Ussher'in yetiştirdiği Ermeni gençlerden oluşan hemşireler de isyanlar sırasında çatışmalarda yaralanan Ermeni çetecileri hastaneye taşımışlardır⁷¹.

Görüldüğü gibi görev yapan misyonerler gösterdikleri tutum ile dinsel amaçlarını bir tarafa atarak siyasal amaçlar peşinde koşan Ermenilerin tarafında yer almaktan çekinmediklerini göstermişlerdir. Yine 1895'de Urfa'da çıkan isyanda Amerikan Yetimhanesi Müdürü Francis H. Leslie'nin doğrudan isyancıları yönlendirmesi söz konusu olurken, Urfa Amerikan Hastanesinin de Ermeni isyancılar ile ilgilenmekten geri kalmadığı anlaşılmıştır⁷².

Sivas misyonunda görev yapan hekimlerden biri Dr. Henry West olmuştur. Dr. West halkın değer verdiği bir hekim olarak misyonerlerin halkla ilişkilerinde olumlu etki yapmıştır. Dr. West 1876'da ölmüştür⁷³. Sivas'ta Dr. Charles Clark ve Levon Sevny de görev yapmıştır⁷⁴.

Sivas'ta Nisan ayında birden ortaya çıkan ve 1894 Temmuz'unda şehir ve çevresinde etkili olan bir kolera salgını yaşanmıştır. Her gün 30-40 kişinin öldüğü salgın sırasında

hiç kolera vakası görmemiş olan misyonerler hizmet vermek için seferber olmuşlardır. Misyonerler Ermenilere ve Türklere yardımcı olmaya çalışmışlardır. Sivas'ta kolera salgını iki ay sonra azaldığı için karantina kaldırılmıştır⁷⁵.

Konya vilayet merkezinde bir Amerikan misyoner örgütü olan American Tract Society adlı örgüte bağlı olarak Dr. W.S. Dodd ve Dr. Post tarafından 1911 yılında bir Amerikan hastanesi faaliyete geçirilmiştir⁷⁶. Bu hastane savaş sırasında yıkılmıştır⁷⁷.

Mardin'de sağlık alanında 1 hastane, 1 dispanser⁷⁸ ve 1 eczane faaliyet göstermiştir⁷⁹. Mardin'de hastalara kesilen faturalar misyonerlerin masraflarını karşılamaya yetmiştir⁸⁰. Bitlis'te de Amerikan Protestan misyonerlerine ait 1 hastane ile 1 eczane faaliyet göstermiştir⁸¹.

Erzurum'da hekim olarak Dr. Edward P. Case, Diyarbakır'da Dr. Floyd O. Smith, Adana'da Dr. Cyril H. Haas, İstanbul'da Dr. Hoover görev yapmışlardır⁸².

Misyonerlerin sağlık kuruluşları sıklıkla mali sıkıntılar yaşamışlardır. Giderlerin yoğun olması nedeniyle bütçenin aşıldığı durumlarda, başka bölümlerden bütçe aktararak maddi sorunları aşmaya çalışmışlardır. Sağlık kuruluşları çoğu zaman kendi kendini

(71) Tozkoparan, *a.g.e.*, s.388-389.

(72) M. Metin Hülagü, *Osmanlı'dan Cumburiyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Çerçevesinde Türkiye*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadı Alan, Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009, s.113.

(73) Fatih Mehmet Dervişoğlu, *ABCFM Misyonerleri Albert ve Emma Hubbard'ın 1873-1899 Sivas İzlenimleri*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadı Alan, Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 2, 2009, s.130-131.

(74) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.40.

(75) Dervişoğlu, *ABCFM Misyonerleri Albert ve Emma...*, s.139-140.

(76) Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.188.

(77) White'in "...Bir gün bana savaş sırasında yıkılan eski hastanesinin bulunduğu Konya'daki..." sözleri. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, Anadolu Koleji, s.342.

(78) Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.230.

(79) Alan, *a.g.e.*, s.262.

(80) Strong, *The Story of The American Board*, s.406.

(81) Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.257.

(82) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.40.

idare edebilmiş, ya da bağışlar ile ayakta durabilmiştir⁸³.

Merzifon'daki Faaliyetler

Amerikan ABCFM misyonerlerinin 1853'de Protestan kilisesi kurdukları Merzifon'da⁸⁴ 1884'de şehrin kuzeyinde satın aldıkları arazi üzerinde inşa ettikleri ev, okul, aşhane, kütüphane, marangozhane, eczane ve hastane gibi müesseselerle bir kompleks oluşturmuşlardır⁸⁵.

1890'da Dr. Melcon Altounian kolej hekimi ve kolejin ilk psikoloji ve kimya dersleri hocası olarak görev yapmıştır⁸⁶. Dr. Melcon fakir hastalar tedavi etmiş ve az miktarda düzenli bir maaş almıştır. Aynı kolejde Bayan Tracy'de çok sayıda fakire tıbbi yardım sağlamak için çalışmıştır⁸⁷.

1893-1894'de pek çok yerde kolera ve kıtlık vakasıyla karşılaşmıştır⁸⁸. 1894'de bir kolera salgınında "Hamlin" çarelerinin becerikli kullanılması ile birçok hayat kurtarılmıştır⁸⁹.

1895'de İngiliz Quaker'lerinden Dr. Rendel Harris ve George Cadbury, Hemşire Josephine Taylor ve daha sonra Bayan J. H. Hoyland hemşire olarak kolej mensupları ve fakir hastalara hizmet vermeye başlamışlardır. Bir süre sonra kampus dışında kiralanan bir evde küçük bir hastane oluşturulmuş, bu hastane Merzifon hastanesinin temelini meydana getirmiştir⁹⁰.

Kolejde görev yapan Miss Martha King'in çiçek hastalığına yakalanması ve hastalığı Kolej müdürü White'ın üç küçük çocuğuna da bulaştırması önemli bir gelişme olmuştur. Miss Francess Gage ve Carleton koleji hocalarından Miss Charlotte R. Willard çiçek hastalığı geçirmiş bir kız ile Miss King'e yardım etmek için birlikte karantinaya girmişlerdir. Dr. Melcon, Miss Martha King'in kurtarılması için büyük çaba göstermesine rağmen 1 Şubat 1896'da vefatına engel olmamıştır⁹¹.

1896'da ABCFM tarafından Dr. Carrington ve eşi Merzifon'a gönderilmiştir. Dr. Carrington genç bir asistan olarak geldiği Merzifon'dan, İstanbul'dan aldığı bir davet ile ayrılmıştır. Dr. Carrington ayrılırken yerine Dr. Jesse K. Marden gelmiş ve "Kendine Yardım" Atölyesi olarak kullanılan kulübe, düzenlenerek yeni hekime tahsis edilmiştir⁹².

Dr. Marden Türkçe bilmemesi ve yerli çalışan bulunmaması nedeniyle uzun bir süre hastalar ile iletişim kurmakta zorlanmıştır⁹³. Dr. Marden ve kolejin çalışmaları ile hastane oldukça gelişmiştir. Hastanenin Müslüman ahalî ile sıcak ilişkilerin kurulmasında oynadığı rol kolej yönetimi tarafından takdirle karşılanmıştır⁹⁴. White 1910 yılını değerlendirirken Dr. Marden ve hastane için şunları söylemiştir; "...Dr. Marden'in inşa etmeye başlamış olduğu yeni hastane, bizim binalarımızı ve şehirdeki bütün binaları gölgede bırakıyordu. Dr. Marden kabiliyetli, ehliyetli, teknik ve sıcak kişiliğiyle Hıristiyan tıbbi yardım hizmetini genişleterek, güçlü ve kalıcı şekilde icra ediyordu. 7 sene boyunca Dr. Marden hemen hemen tek başına, tıbbi cerrahi bir pratisyen olarak çalışarak hastaneyi yaz-kış, gece-gündüz, hafta içi-Pazar demeden açık tuttu. İki Anglo-Sakson hemşire kendisine hemşirelik eğitiminde ki derslerde yardım ettiler"⁹⁵.

(83) Strong, *The Story of The American Board*, s.405.

(84) Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki...*, s.364.

(85) Yıldırım, *Türkiye'de Misyonerlik*, s.47, 40 dönümlük bir arazi olup bu arazi üzerinde 1 hastane ve 1 dispanserde faaliyete geçirilmiştir. Erdal Açıkse, *Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri*, Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu 1. Kitap, Samsun 2006, s.183. <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/012.pdf>

(86) Dr. Melcon White'in buzda kırılan ayağını tedavi etmiştir. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.131.

(87) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*Anadolu Koleji, s.166.

(88) Strong, *The Story of The American Board*, s.391.

(89) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*Anadolu Koleji, s.166.

(90) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.91 ve 167.

(91) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*Anadolu Koleji, s.154. Bu acı olaydan sonra Charlotte R. Willard Anadolu koleji hocasına başlamıştır.

(92) White, *a.g.e.*, s.167.

(93) Bu süreçte Dr. Marden'e özellikle önemli konularda White tercihanlık yapmıştır. White kendisinin hekim eğitim ve gözetiminde elli büyük operasyonda hastalara kloroform vererek anestezi olarak görev yaptığını belirtmiştir. White, *a.g.e.*, s.167.

(94) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.90-91.

(95) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*Anadolu Koleji, s.202.

Kurulan misyoner hastaneleri için hemşire yetiştirmek üzere okullar da açılmıştır⁹⁶. 1903'de Türkiye'de ilk eğitilen hemşire olarak Lousaper Torigian diploma almıştır⁹⁷. Hastane faal olduğu sürece hastanenin öğrenci hemşireleri olmaya devam etmiştir⁹⁸. Hastanede Dr. C.R. Gannaway'de görev yapmıştır⁹⁹.

Hastane, Osmanlı Devleti için çok yeni olan teknolojiler ile donatılmıştır. 1896'da hastalığı nedeniyle karantinaya alınan Miss King'in karantina odasından bilgiler dışarıya telefon hattı ile ulaştırılmış, hastalar asansör sistemi ile taşınmış ve ısınma için kalorifer sistemi kullanılmıştır¹⁰⁰.

1914'de elektrik, cerrahi müdahaleler ve laboratuvar için gerekli aletlere sahip olan hastanede 4 hekim, 4 hemşire, 10 öğrenci hemşire ve 20 yardımcı personel görev yapmıştır. Aynı yıl hastanede 921 hasta yatarak, 3.186 hasta ayakta tedavi edilirken, 671 cerrahi müdahale yapılmış ve 226 tıbbi vakayla ilgilenilmiştir. 24 doğum gerçekleştirilen hastanede milliyetlerine göre 340 Ermeni, 296 Türk, 241 Rum ve 44 diğer milletlerden hasta tedavi edilmiştir¹⁰¹.

Boş kaldığı Cuma günlerinde 65 köyde bulunan dostlarını ziyaret için ayarlamalar yapan Kolej müdürü White, yardım ve etkileme konusunda nasıl hareket ettiğini göstermek adına gittiği köylerde halkla kolayca diyalog kurmasının ipucunu; "Bu köyde geçen sene bizim hastanemizde kalan kimse yok mu?" sorusu olarak vermiştir. Bu soruya çoğu zaman "evet", bazen de "Şu kimseyi kastediyor olmalısın, onun evi ilerideki köydedir" cevabını almıştır. White, ahali ile sıcak ilişkiler için bu yaklaşımın etkili olduğuna işaret etmiştir¹⁰².

Anadolu Koleji I. Dünya Savaşı'nda Ermeni olaylarından etkilenmeye devam etmiştir. Yaşanan bir kısım gelişmeler sonucunda 10 Mayıs 1916'da Bab-ı Ali tarafından okul binalarına el konularak hastaneye dönüştürülmesine karar verilmiştir¹⁰³. Koleje ait

binalar cepheden gelen askerlerin tedavisinde kullanılmak üzere kurulan Merzifon Şifa Yurdu için hizmet vermeye başlamıştır¹⁰⁴. Bu dönemde de Dr. Marden hastanede ki çalışmasına devam etmiştir¹⁰⁵. Hastane ve kolej binaları kullanıma uygun şekilde yeniden düzenlenmiş ve 2000 kişi olan hastane kapasitesi 4.000'e çıkarılmıştır¹⁰⁶. Binalar hastalıklara göre hizmet vermeye yönelik düzenlenmiştir. Aşağıdaki tabloda bu düzenleme görülmektedir.

Bina	Tedavi Edilen Hastalıklar
Ana Kolej Binası	Dizanteri, ateş, tifo, tüberküloz (verem), frengi
Smith House	Tifüs, tüberküloz
Emler House	Çiçek, tifüs, çocuk hastalıkları
Pye House	Çiçek, frengi, tifüs, bulaşıcı çocuk hastalıkları
Hastane	Başlangıçta karantina ve tüm hastaların kabul ve dağıtımı, daha sonra frengi ve çocuk hastalıkları
King Sağırklar Okulu	Kolera, uyuz, veba
Eski Yetimhane	Tifüs, tifo, tüberküloz, dizanteri Hasta sayısı azalınca depo

Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'ya ABD'nin 20 Nisan 1917'de savaş açması, Osmanlı Devleti'nin ABD ile diplomatik ilişkilerini kesmesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey diplomatik ilişkilerin kesilmesi sebebiyle ABD'den özür dilemiş ve Osmanlı Devletinde faaliyet gösteren misyoner teşkilatlarına dokunulmayacağını belirtmiştir¹⁰⁷.

Savaş döneminde tüm ülkede olduğu gibi kolej içerisinde de ciddi sağlık sorunları

(96) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon ...*, s.47, Sevinç, 20 Ağustos 1920'de Amiral Bristol Hastanesi'nde Ebe Okulu açıldığı bilgisini vermiştir. Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri...*, s.354.

(97) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...Anadolu Koleji*, s.175.

(98) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.91.

(99) White, *a.g.e.*, s.40.

(100) Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki...*, s.387.

(101) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.91.

(102) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...Anadolu Koleji*, s.176.

(103) White, *a.g.e.*, s.226.

(104) Kolej binalarından I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra 1 Ekim 1919'da kolej yeniden eğitim öğretime başlayınca kadar hastane olarak faydalanılmıştır. Hülalü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner...*, s.124.

(105) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...Anadolu Koleji*, s.233.

(106) White, *a.g.e.*, s.226.

(107) Metin Ayrıışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2004, s.1-2.

yaşanmıştır. 1916-1917 yıllarında çiçek ve tifüs hastalıklarından 50'ye yakın öğretmen ve kolej çalışanı hayatını kaybetmiştir¹⁰⁸.

15 Haziran 1919 tarihli 9. Ordu Kıtaat Müfettişi Mustafa Kemal'in raporunda Merzifon Anadolu Kolejinde 3 hekim, 4 eczacı, 8 sağlık memurunun görev yaptığı bilgisi yer almıştır¹⁰⁹. Hastane Ekim 1920'ye kadar Yardım Heyeti'nin bir kolu olarak geçici yardımdan faydalandırılmış ise de, bu geçici yardım Ekim 1920'den itibaren kesilmiştir¹¹⁰.

1921'de Merzifon Amerikan Hastanesi ve Kolej'de bulunan gizli yollar ve depolar da top, tüfek, bomba, silah, cephane ile bazı silahlı Hıristiyanların korunup gizlendikleri ve hastane heyetinin Taşan Dağı'ndaki Hıristiyan köyleri ile irtibatlı oldukları ihbarı yapılmıştır. Bu durum hastane ve kolejde yaşayan misyonerlerin daha büyük bir sıkıntı ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Yapılan aramada silah ve cephane bulunmamakla birlikte Kolej içinde 1904'ten beri faaliyet gösteren Pontus kulübü, bu kulübe ait tüzük, mühür, Yunan bayrakları ve Pontus arması ile gizli evraklar ele geçirilmiştir. Ayrıca aramalar esnasında Rum ve Ermeni gençlerin Avrupa'ya kaçırılmaları ile ilgili kolej müdürü ve Samsun Amerikan temsilcisi arasında gerçekleşen yazışmalar da ele geçirilmiştir¹¹¹.

Ülke aleyhine çalışmalarına devam edeceği düşüncesiyle Kolej, 21 Mart 1921'de kapatılmıştır¹¹². Kolej misyoner ve yardımcılarının 22 Mart 1921'de Samsun yolu ile ülkeyi terk etmek üzere Anadolu Koleji kampusundan ayrılmaları sağlanmıştır¹¹³. Dr. Marden'in de ülkeden ayrılması gerektiği için hastaneye hasta kabul edilmemesi, hastanede mevcut 82 hasta askerin Fırka Sağlık Heyeti'nin Merzifon'dan ayrılması nedeniyle Merzifon Hükümet tabibi tarafından tedavilerinin devam etmesine ve ilaçlarının reçete karşılığı hastane eczanesinden alınmasına karar verilmiştir¹¹⁴.

Antep'teki Faaliyetler

ABCFM 1810'da Boston'da kurulduktan sonra Anadolu'ya 1820'den itibaren ilk misyonerler gelmeye başlamışlardır. Antep'e ilk gelen misyoner Dr. Thomas P. Johnson olmuş, halk tarafından kendisine karşı tepki gösterildiği için geri çekilmiş ve yerine Dr. Azariah Smith gönderilmiştir¹¹⁵.

Antep'te kolejden önce 1 hastane, 1 gözlemevi ve meteoroloji istasyonu faaliyete geçirilmiştir. Hastane Dr. Azariah Smith tarafından 1878'de¹¹⁶ yüksek bir yerde bulunan Öksürük Deligi mevkiinde kurulmuştur¹¹⁷.

Ermeni mahallesinin ortasında faaliyet göstermeye başlayan hastane¹¹⁸ Dr. Smith'in ölümü arkasından Yale Üniversitesinden sınıf arkadaşlarının topladığı bağışlar ile tamamlanmıştır. Hastane bu haliyle kolejin Tıp Bölümünün Uygulama Hastanesi haline getirilmiştir. Yalnız erkek hastalara hizmet vermek üzere 10 yataklı faaliyete geçen hastane 1886'da kadın hastalara da hizmet vermeye başlamıştır¹¹⁹. Anadolu'daki en değerli ve en geniş sağlık birimi olan hastanede 1886'da 2000'in üzerinde hasta tedavi edilmiştir¹²⁰. 1882-1888 yılları arasında ise 56.599 hasta parasız tedavi görürken 4998 hastaya büyük ameliyat yapılmıştır¹²¹. 1899'da 32 yataklı bir hastane haline getirilmiş ve hastane ile dispenserde aynı yıl 325 hastanın yatarak tedavi görürken, 4.500 hastanın tedavisi ise ayakta

(108) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.93.

(109) Hülagü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner...*, s.108.

(110) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...* Anadolu Koleji, s.236.

(111) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.94-95.

(112) Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner...*, s.100.

(113) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.98.

(114) White, *a.g.e.*, s.99.

(115) Bülent Çukurova, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:40, Kasım 2007, s.616.

(116) Kocabaşoğlu, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s.344.

(117) Alan, 1848 yılını vermiştir. Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.302.

(118) Hastanede çocuk bakıcıları ile onlara yardımcı olan Ermeni kadınlarda görev almışlardır. Taşkın, *a.g.t.*, s.88.

(119) Taşkın, *a.g.t.*, s.88-89.

(120) ABCFM Project, Reel 673, "The Central Turkey Collage", (Reprinted from "THE TIMES" of March 26th, 1887) s.591.

(121) Taşkın, *a.g.t.*, s.91.

yapılmıştır¹²². Dr. Azariah Smith Hastanesinin faaliyete geçmesi ile Ermeniler ve Türkler misyoner faaliyetlerinin içine çekilmeye çalışılmıştır¹²³.

1874'de eğitime başlayan Merkezi Türkiye Koleji bünyesinde 1876'da bir Tıp Bölümü faaliyete geçirilmiştir¹²⁴. Antep'te Tıp Bölümü Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji Tıp Bölümü'nün başarısı dikkate alınarak kurulmuştur¹²⁵. 1877'de 14 öğrenci ile eğitime başlamıştır¹²⁶. Aynı zamanda geçmiş on yılda 10 ile 20 arasında tıp öğrencisine sürekli eğitim verilmiştir¹²⁷. Dr. Frederic D. Shepard ve karısı ile bir doktor 1882'de Tıp Bölümünde ders vermek üzere Antep'e gelmiştir. Dr. Frederic D. Shepard ile karısı Antep'te önemli hizmetler vermiştir¹²⁸. Hazırlık bölümünden sonra dört yıl olan Tıp Bölümünü mali sıkıntılardan kurtarmak için Dr. Shepard zengin Türk, Ermeni ve Yahudilerden yardım toplamış, ancak toplanan yardımlar sıkıntıların aşılması için yeterli olmamıştır¹²⁹. Antep'te bulunan Tıp bölümü mali nedenlerden dolayı 1886'da Halep'e taşınmıştır. 1888-1889 ders yılı bitiminde ise Antep'te ki bölüm tamamen kapatılmıştır¹³⁰.

1895 olayları sürecinde Antep'ten Kolej Müdürü A Fuller'in raporunda yer alan şehirde ki Müslüman ve Gayrimüslimlerin birbirlerine ve Amerikan misyonerleri ile onların kuruluşlarına dair bakışını ortaya koyan bilgiler son derece önemlidir: "*Hristiyan topluluğumuz büyüktür (tüm nüfusun dörtte birini oluşturmaktadır) ve Hristiyanlar son derece zeki ve etkili bir sınıftır; Coty'nin ileri gelen Müslümanları zeki adamlardır ve kendilerini Hristiyanlara belli derecede hoşgörülü ve arkadaşça göstermişlerdir. Vali pek çok Türk yetki- liye göre Hristiyanların baklarına saygılı olma konusunda çok daha hevesli davranmaktadır. Hristiyanlara herhangi bir şiddet olması durumunda pek çok yabancı sakinin şabit olması kaçınılmazdır. Kolej ve hastane yıllarca şehirde etkili bir şekilde faaliyet göstermiştir; özellikle de hastane her sınıfın güvenini kazanmıştır. İlerici*

ve muhafazâkar düşünceler arasında kaçınılmaz düşmanlık koleje, eğitimcilere ve öğrencilere pek çok kişi tarafından şüphyle bakılmasına neden olmuştur. Ancak bildiğim kadarıyla bireysel ilişkiler hep arkadaşça olmuştur" ¹³¹.

Koleje "kaçınılmaz düşmanlık" çerçevesinde bir fesad ocağı olarak şüphyle bakılmasının çok haksız olmadığı anlaşılmıştır. Kolej Müdürü Fuller ve Doktor Shepard¹³² ile arkadaşlarından ele geçen mektuplarda Ermenileri isyana teşvik ettikleri anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretince konsoloslukları vasıtasıyla mahkemeye celb ve davet edilerek yargılanmaları için 5 Şubat 1896'da müracaat edilmesi¹³³ durumun somut sonucu olmuştur¹³⁴. I. Dünya savaşı sırasında Ermeni liderleri ve tahrikçilerinden 1200 kişi Hama, Humus ve Şam civarında zorunlu ikamete tabi tutulunca Kolej'de görev yapan Dr. Shepard padişah nezdinde bu durumun ortadan kaldırılması için çaba harcamıştır¹³⁵.

Hastanede görev yapan Dr. Hamilton'ın 10 Eylül 1894'de yeni koğuşların

11

(122) Kocabaşoğlu, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s.344.

(123) Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze MisyonerFaaliyetleri...*, s.109.

(124) Çukurova, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda...*, s.617.

(125) Taşkın, *a.g.t.*, s.158.

(126) Kocabaşoğlu, "*XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda...*", s.344.

(127) ABCFM Project, Reel 673, "The Central Turkey Collage", (Reprinted from 'THE TIMES' of March 26th, 1887) s.591.

(128) Dr. Shepard'ın eşi de doktor olmasına rağmen çalışma izni alınmamıştır. Hatta bu talep bile garip karşılanarak reddedilmiştir. Daha sonra 1886'da ilk kadın doktor olarak hastanede Dr. Carolin Hamilton çalışmaya başlamıştır. Taşkın, *a.g.t.*, s.89-90.

(129) Taşkın, *a.g.t.*, s.162.

(130) Kocabaşoğlu, "*XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda...*", s.344, Kolejlin başkanı olan Dr. Trowbridge'nin 1888'de ölümü Tib Bölümü'nün Antep'ten taşınmasında etkili olmuştur. Taşkın, *a.g.t.*, s.162, Alan, 1896'da tıp bölümünün Beyrut'a nakledildiği bilgisini vermiştir. Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.280, Sevinç, *Arnavutköy Amerikan Kız Koleji*ne 1920'de Tıp Okulu ilave edildiği ve 1924'de kapatıldığı bilgisini vermiştir. Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze MisyonerFaaliyetleri...*, s.353-354.

(131) ABCFM Project, Reel 655, Aintab, November 23, 1895, s.1.

(132) Belgede kolejlin müdürü Amerikan misyoneri "Felur", Antep'te görev yapan Dr. Shepard adı ise "Şiret" olarak yazılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS., Belge Numarası:2791/35, White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.40.

(133) BOA, HR.SYS., Belge Numarası:2791/35. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C.II, Yayın No:86, Ankara 2007, s.20'de Mektebin Müdürü Fuller ile Doktoru Shepard olarak okunmuştur.

(134) Dr. Shepard öldürülmüş ve karısı Mrs. Shepard kocasının acı sonundan dolayı Türklerle bir nefret beslemediğini, "*böyle bir yüzücü olayın dünyanın her yerinde olabileceği*" cümlesi ile ifade ederek Türkiye'den ayrılmamıştır. Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya...*, s.12.

(135) Çukurova, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda...*, s.621.

açılmasından sonra haftada üç kez kadınlar için klinik yapmıştır. 710 hastaya bakmış ve 50 küçük ameliyat yapmıştır. Hastanede yaptığı bazı ameliyatlara klinikte de yapan Dr. Hamilton hastane dışında Müslüman ve Gayr-i Müslim 800 hastayı ziyaret etmiştir. Dr. Hamilton bu yaptıkları ile Hristiyanlar kadar Müslümanlar tarafından da takdir edilmiştir¹³⁶. Hastane toplumun tüm kesimlerinin iyi niyetini kazanmış ve bu misyoner raporlarında pek çok kez dile getirilmiştir¹³⁷.

1895'de dokuz ay içerisinde 2.910 kişi kliniklere kayıt yaptırmış ve toplamda 9.432 test ve tedavi işlemi gerçekleştirilmiştir. Bunların 396'sı göz hastalıklarından, 82'si akciğer ile ilgili veremden, 72'si bir tür tüberkülozdan, 262'si sıtmadan, 207'si sinir hastalıklarından, 150'si frengiden 16'sı ise kanserden ameliyat edilmiştir. 349 kayıtlı ameliyat yapılmıştır. Ameliyat olanlardan 24'ü mesane taşı, 14'ü tümör, 20'si plastik cerrahi, 7'si laparotomi, 11'i katarakt, 12'si amputation 9'u fitik ameliyatı olmuştur¹³⁸.

24 Eylül 1898 - 16 Haziran 1899 tarihleri arasında Antep Hastanesinde 521 ameliyat yapılmıştır. Bu ameliyatlardan 460'ı başarılı olmuş, 17 hasta ameliyatlarda hayatını kaybetmiştir¹³⁹. Bir yılda hastaneye yaklaşık 4.500 hasta müracaat etmiş ve ameliyat sayısı hastaların yaklaşık dörtte birinin sayısını aşmıştır¹⁴⁰. 9 Eylül 1899 - 15 Haziran 1900 tarihleri arasında ise 563 ameliyat yapılmıştır. Bu ameliyatlardan 537'si başarılı olmuş, ameliyatlarda 14 hasta hayatını kaybetmiştir¹⁴¹.

Antep'te bir hekim olarak Amerikan misyoneri Dr. Azariah Smith önemli hizmetler yapmıştır¹⁴². Hastanenin adı bu hizmetler dikkate alınarak daha sonra "*Dr. Azariah Smith Memorial Hastanesi*" olmuştur¹⁴³. Hastanede Dr. Smith'den sonra 1851-1896 yılları arasında Dr. Andrew T. Pratt, 1874 sonrası Dr. David H. Nutting görev yapmıştır¹⁴⁴. Ayrıca Antep'te görev yapan doktorlardan biri de Dr. Ruth A. Parmele olmuştur¹⁴⁵.

Misyoner raporundan anlaşıldığı üzere, 1898-1899 döneminde 18 yıldan fazla bir süredir faal olan eski koleje yeni bir "rüzgar motoru" temin edilerek ayrıca masraf yapılmak zorunda kalınmıştır. Hem hastaneye hem de kızların okuluna su sağlanması bakımından başka bir tane daha "rüzgar motoru" edinmenin iyi bir fikir olduğuna karar verilmiştir. Bu ve benzeri başka beklenmeyen masraflara ek olarak yıl boyunca hakim olan yüksek ücretler nedeniyle 600 Türk lirası bütçe açığı oluşması hastanenin ve kolejin ihtiyati tedbir almasını zorunlu kılmıştır¹⁴⁶. Tatil döneminde misyonerlerden Sanders'in gönüllü gözetimi altında biri koleje, diğeri hastane ve kızlar okuluna olmak üzere iki hava (rüzgar) motorunun kurulması sağlanmıştır. Kurulduktan sonra ikisi de iyi bir şekilde hizmet vermeye başlamıştır¹⁴⁷.

1907'de Anadolu'daki tüm Amerikan okulları gibi Antep Amerikan okulları da bir araştırmaya tabi tutulmuştur. Bu yılda Antep'te Merkezi Amerikan Koleji dışında, bir kız okulu, üç ilkokul, bir yetimhane, hastane ve meskenlerin yer aldığı anlaşılmıştır¹⁴⁸.

(136) ABCFM Project, Reel 652, Report of Azariah Smith Memorial Hospital 1894-1895.

(137) ABCFM Project, Reel 655, Aintab Nov. 23. 1895, ABCFM Project, Reel 652, Report of Central Turkey Collage, June, 1895, Abtact s. 75.

(138) Kanserden ameliyat edilen 16 kişiden 7'si daha önce bir kez ameliyat edilmiş kişilerdir. ABCFM Project, Reel 652, Report of Central Turkey Collage, June, 1895, Abtact s. 75.

(139) ABCFM Project, Reel 652, Aintab, Surgical Operations at Aintab Hospital, September 24 1898-June 16, 1899. Ameliyat yapılanların toplamı 526 olarak hatalı hesaplanmıştır. Bkz. Belge 1. Bazı Reel'lerde hastane adı Antep Hastanesi olarak değil Azariah Smith Memorial Hospital olarak geçmiştir. ABCFM Project, Reel 652, Report of Azariah Smith Memorial Hospital 1894-1895. Hospital Staff başlığı altında; F. D. Shepard, M.D., Caroline, F. Hamilton, M.D., H. K. Nazarian, M.D.; Elizabeth, M. Trowbridge, Matron ve Nurse, Noses Bezjian Dispenser ve Horeoutoun Kalfian Surgical Assitant isimlerine yer verilmiştir.

(140) ABCFM Project, Reel 652, Aintab, J.E.M. Central Türkiye Collage, Aintab, June 19, 1899.

(141) Ameliyat yapılan 6 hastanın son durumu ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. ABCFM Project, Reel 652, Aintab, Surgical Operations at Aintab Hospital, September 9 1899-June 15, 1900. Bkz. Belge 2.

(142) Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.284.

(143) Alan, *a.g.e.*, s.303.

(144) Çukurova, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda...*, s.616.

(145) White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon...*, s.40.

(146) ABCFM Project, Reel 652, "President's Report of Central Turkey Collage, Aintab, Turkey in Asia, Fort The Year 1898-99" (Rapor Merkezi Türkiye Koleji Müdürü A. Fuller tarafından imzalanmıştır)

(147) ABCFM Project, Reel 655, Station Notes, Aintab October 3. 1899.

(148) Çukurova, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda...*, s.620.

1911-1912 yıllarında 5492 hasta ayakta 394 hasta yatarak tedavi edilmiş ve bu hastalar için 20.000 reçete yazılmıştır. 1912'de hastane içinde bir de Hemşirelik Okulu açılmıştır¹⁴⁹. Ermeniler Antep Amerikan hastanesinde görev yapan hemşirelere "miss" şeklinde değil "kız hanım" olarak hitap etmişlerdir¹⁵⁰. 1921'de Antep'in işgali ile hastane kapatılmıştır¹⁵¹.

1906'da farklı ülke misyonierleri, Osmanlı Devleti'nde 17 farklı noktada iyi planlanmış ve yapılandırılmış 9 hastaneye sahip olurken¹⁵², ABD'li misyonierler 1914 yılına kadar 9 hastane, 10 dispansere sahip olmuşlardır. Hastane ve dispanserlerinde 40.000 civarında hasta tedavi etmişlerdir¹⁵³.

Osmanlı Devletinin Amerikan Misyonierlerinin Sağlık Faaliyetlerine Bakışı

Misyonierlerin bir kısım talepleri ile sağlık kuruluşlarında yaptıkları Hristiyanlık propagandası Bab-ı Ali'de rahatsızlık yaratmıştır. Bab-ı Ali, zaman zaman misyonierlerin faaliyetlerini sınırlamak yolunda kararlar alma yoluna gitmiştir.

Misyonierler devlet arazileri üzerinde okul, hastane gibi yabancı müesseselerin inşası için zaman zaman büyük arazi taleplerinde bulunmuşlardır. Misyonierlerin büyük arazi talepleri Osmanlı Devleti yöneticilerinde rahatsızlığa yol açmış ve tedbir almalarına neden olmuştur. Misyonierlerin büyük araziler alma peşinde koşmalarının yarattığı kuşku; "...binlerce dönüm arazinin ecnebi papazlarıyla Cizvit ve Misyonierlerin abdeten tasarruflarına geçmemesine itina kılınması..." şeklinde yerel yöneticilerin ikaz edilmeleri sonucunu getirmiştir. ABCFM misyonierlerinin Harput'ta açmak istedikleri Annie Tracy Riggs Hastanesi için on altı dönüm arazi talep edilmiş ise de Osmanlı Devleti yetkililerince altı dönüm verilmesi düşünülmüştür¹⁵⁴.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin¹⁵⁵ 129. maddesinde yer alan hekimlerin görev

yapabilmesi için diplomalarının onaylanmasının mecbur kılınması kararı, tıbbi alanda faaliyet gösteren misyonierlerin faaliyet alanını daraltmak olarak görülmüştür¹⁵⁶. Daha sonra faaliyet gösteren misyonier hekimlerin diplomalarının Tıbbiye-yi Şahane tarafından tasdik edilmesi mecburî hale getirilmiştir¹⁵⁷.

Amerikan okulları gibi hastaneler ve diğer müesseseleri, Ermenilerin Amerika'ya göçlerini organize ettikleri gibi, aranan Ermeni ihtilalcileri saklamaktan da çekinmişlerdir. Bir dereceye kadar dokunulmazlık kazanmış olan bu kurumlarda gizlenen Ermenilerin yakalanmaması Ermeni olaylarının önlenmesini engellemiştir. Bu durumun önlenmesi için Osmanlı Devleti yetkilileri, "Ecnebi mektep ve hastanelerle Patrikhanelere, bir takım serseri mecbul'ül ahval eşhas gelip ibtifa etmekte oldukları cihetle bu babda bir tedbir" alınması gerektiğine işaret ederek "çıkacak olaylardan bu müesseselerin yetkililerinin sorumlu tutulacaklarını" belirtmişlerdir¹⁵⁸.

Hekimlerinde tıp hizmeti dışında siyasal faaliyet göstermeye çalıştıklarına dair 5 Mart 1907'de (21 Muharrem 1325) Basra Valisi Hasan Bey zamanında Basra'da bulunan yabancı hekimlerin hastaları tedavi etmek vesilesiyle fakir hastalara zararlı telkinlerde buldukları anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti yöneticileri, durumdan haberdar olduktan sonra yetkili ülkelerin konsoloslukları ile irtibata geçerek misyonierlerin bu faaliyetlerden vazgeçmesini istemişlerdir¹⁵⁹.

(149) Hastane savştan sonra yeniden faal hale geçirilmiştir. Taşkın, a.g.t., s.92.

(150) Uğur Yıldırım, *Türkiye'de Misyonierlik, Dünü Bugünü, İçyüzü ve Perde Arkasıyla*, Otopsi yayınları, İstanbul 2005, s.76, Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyonier Faaliyetleri...*, s.108.

(151) Taşkın, a.g.t., s.92.

(152) Strong, *The Story of The American Board*, s.406.

(153) Şahin, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında..." s.200.

(154) Açıksees, *Amerikalıların Harput'taki...*, s.230. Cintosun, Bab-ı Ali'nin hastane yapımında sakınca görmediğini belirterek; "devlet mülkünün yabancı misyonierlerin eline fazla miktarda geçmemesi için talep edilen 16 dönümden yalnız 6 dönüm arazi verilmesini uygun görmüştür" değerlendirmesinde bulunmuştur. Cintosun, a.g.t., s.60.

(155) Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından 1 Eylül 1869'da denetimden yoksun yabancı okulların denetim altına alınması amacıyla yayınlanan nizamnamedir. Açıksees, *Amerikalıların Harput'taki...*, s.233.

(156) Açıksees, *Amerikalıların Harput'taki...*, s.235.

(157) Şahin, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında...*, s.191.

(158) Açıksees, *Amerikalıların Harput'taki...*, s.287.

(159) Alan, *Osmanlıda Protestan Okulları*, s.323.

Harput Amerikan Hastanesinde 1915’de askerler için masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanan önce 20, daha sonra 100 yatak ayrılmıştır. Misyona ve Osmanlı Devleti doktorlarının hizmet verdiği hastanede, Bab-ı Ali tarafından ilahi okunması ve dini sohbet yapılmasına izin verilirken, bu süreçte hastanede yatan yaralı Müslüman askerler için İncil okunması ve hastane içinde ayin yapılması yasaklanmıştır¹⁶⁰.

Osmanlı Devleti misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olmakla birlikte özellikle eğitim ve sağlık alanlarında ihtiyacın karşılanmasına yönelik gerekli adımları atamayışının eksikliği, halkın gösterdiği ilgi ve sempati etkili tedbirler alamamasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca; Osmanlı Devleti’nin güçlü olmaması nedeniyle gerekli denetimleri yapamaması, misyonerlerin kendi emelleri doğrultusunda azınlıkları kışkırtarak ülkenin birlik ve beraberliği ile bütünlüğüne zararlar vermeleri sonucunu doğurmuştur.

Sonuç

Misyonaerlerin sağlık alanında yaptığı çalışmalar, eğitim alanında yaptıkları çalışmalardan daha geniş kesimlere ulaşmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti’nin sağlık alanında gereksinim duyulan gelişmeleri gerçekleştirememesi, misyonerler için çalışılacak bakir bir alanın oluşmasına yol açmıştır. Yedisinden yetmişine tüm kesimlere hitap eden sağlık faaliyetleri ile misyonerler, amaçları doğrultusunda daha etkili olmuşlardır.

Misyonaerler, Osmanlı Devleti topraklarına verdikleri önem doğrultusunda özellikle Anadolu’nun doğusunda sağlık alanında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Anadolu’da birçok hastane, dispanser ve klinik ile tıp okulları açmış, hemşire ve ebe yetiştirme yolunda önemli adımlar atmışlardır.

Misyonaerler, toplumun sağlık sorunlarının çözümüne sınırlı da olsa önemli katkılarda bulunmuşlardır. Amerikan misyonerlerinin

sağlık alanında yaptıkları faaliyetler, Osmanlı Devleti’nde yaşayan azınlıklar ve Müslüman halk tarafından ilgi ile karşılanmıştır.

Amerikan misyoner faaliyetlerinin görünen yüzü Protestanlığın yayılması, azınlıklara eğitim verilmesi, halka sağlık hizmetinin ulaştırılması gibi insanî faaliyetler olmuştur. Görünmeyen yüzü ise azınlıkların ve özellikle Ermenilerin uluslaşmasına yaptığı katkı ile uluslararası kapitalizmin Osmanlı Devletini rahat bir şekilde sömürmesine hizmet etmesi olmuştur. Osmanlı Devleti bu durumu görmüş ve misyonerlere yönelik olumlu tutumunu değiştirmiştir. Ancak; güçlü olmayan Osmanlı Devleti, misyoner faaliyetlerden zarar görmemek için tedbirler almaya çalışmış ise de bu tedbirleri almakta ya da aldığı tedbirleri uygulamaya koymakta başarılı olamamıştır.

Kaynakça

Belgeler

ABCFM Project, Reel 652, Report of Central Turkey Collage, June, 1895, Abstract s. 75.

ABCFM Project, Reel 655, Aintab Nov. 23. 1895.

ABCFM Project, Reel 655, Aintab, November 23, 1895, s.1.

ABCFM Project, Reel 652, Aintab, J.E.M. (John E. Merrill) Central Türkiye Collage, Aintab, June 19, 1899.

ABCFM Project, Reel 652, Aintab, Surgical Operations at Aintab Hospital, September 24 1898-June 16, 1899.

ABCFM Project, Reel 652, Aintab, Surgical Operations at Aintab Hospital, September 9 1899-June 15, 1900.

ABCFM Project, Reel 652, Report of Azariah Smith Memorial Hospital 1894-1895.

ABCFM Project, Reel 652, “President’s Report of Central Turkey Collage, Aintab, Turkey in Asia, Fort The Year 1898-99 ”

ABCFM Project, Reel 655, Station Notes, Aintab October 3. 1899.

ABCFM Project, Reel 673, “The Central Turkey Collage”, (Reprinted from ‘THE TIMES’ of March 26th, 1887) s.591

(160) Cintosun, *a.g.t.*, s.61.

BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) HR.SYS., Belge Numarası:2791/35.

Kitap ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri*, Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu 1. Kitap, Samsun 2006. <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/012.pdf>

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003.

AKGÜN, Seçil, *Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları*, OTAM, Sayı:3, Ankara 1992. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10559.pdf> (Erişim Tarihi:13.07.2011)

AKGÜN, Seçil, *Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü*, Atatürk Yolu, Mayıs 1988, Yıl:1, Sayı:1, s.1, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10147.pdf> (Erişim Tarihi: 08.07.2011)

ALAN, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Yayınları, Ankara 2008.

ALAN, Gülbadi, *Osmanlıda Protestan Okulları*, Meydan yayıncılık, İstanbul 2008.

AYDIN, Mehmet, *Misyonerlik Faaliyetleri ve Türkiye*, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 5. Baskı, Ankara 2005.

AYDIN, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul 2008.

AYDIN, Mithat, *Sivas Vilayeti'nde Amerikan Board of Comissionars for Foreign Missions'ın Misyonerlik Faaliyetleri ve 1893 Merzifon Ermeni Ayaklanması*, Editör: Şeref Poyraz, Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri I, 21-25 Mayıs 2007.

AYIŞIĞI, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2004.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C.II, Yayın No:86, Ankara 2007.

BATMAZ, Şakir, *Milliyetçilik, Bağımsızlık, Ermeniler; Osmanlı Devleti ve Amerikan Misyonerleri*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 4, 2009.

CEVİZLİLER, Erkan, CEVİZLİLER Nilüfer, *Van Vilayetinde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar*, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl:2004, Sayı:9. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/kkefd/article/view/3883> (Erişim Tarihi:13.07.2011)

CİNTOSUN, Mustafa, *Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.

ÇİÇEK, Kemal, *Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir, 'Ermeni Soykırımı' İddiaları, -Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce-*, Ankara 2006.

ÇUKUROVA, Bülent, *Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:40, Kasım 2007.

DERVİŞOĞLU, Fatih Mehmet, *ABCFM Misyonerleri Albert ve Emma Hubbard'ın 1873-1899 Sivas İzlenimleri, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 2, 2009.*

DİRİL, Yasemin, *Osmanlı'dan Günümüze İç Siyaseti Yönlendiren Yabancı Eller (ABD Elçisi Oscar Solomon Straus'un Elçilik Yılları) (1887-1910)*, IQ yayınları, İstanbul 2006.

ERDAL, İbrahim, *Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 2, 2009.

HÜLAGÜ, M. Metin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Çerçevesinde Türkiye*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009,

KOCABAŞ, Süleyman, *Misyonerlik ve Misyonerler*, Türkiye Gizli Tarihi III, Vatan yayınları, İstanbul 2002.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Doğu Sorunu Çevresinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, (Dün-Bugün-Yarın), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 8-9 Mart 1990, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları*, Osmanlı 5, Editör: Güler Eren, Ankara 1999.

KOPAR, Metin, *Amerika ve Amerikan Misyonerlerinin Bu Sorundaki Rollerini*, Hoşgöründen Yol

Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Misyonerlik ve Türkiye'ye*, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara 2005.

KÜÇÜKOĞLU, Bayram, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 2005.

MAZICIOĞLU, M. Mümtaz, HATİPOĞLU Nihal, ÜSTÜNBAŞ, Hasan Basri, *1900'lerin Başında Kayseri Amerikan Hastanesinin Faaliyeti*, Tıp Tarihi, Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, 2009; 13 (2), s.99-100. <http://www.turkaileheker.org/issue/20092/pdf/08.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.07.2011)

ÖZSOY, Hasan, Kayseri'de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995, s.110, <http://www.belgeler.com/blg/23zs/kayseri-de-amerikan-misyoner-faaliyetleri-ve-talas-amerikan-koleji> (Erişim tarihi: 07.07.2011)

SELVİ, Haluk, ŞAHİN, Enis, DEMİR, Mustafa, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Değişim yayınları, İstanbul 2006.

16 SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, okullar-kiliseler-yardım kurumları*, İstanbul 2002.

SEZER, Ayten, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, Ekim 1999.

STRONG, William E., *The Story of The American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910,

ŞAFAK, Nurdan, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003.

ŞAHİN, Gürsoy, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Bir İnceleme*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, (Ermeni Özel Sayısı) Cilt VII / Sayı:1, Haziran 2005.

TAŞKIN, Faruk, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.

TOZKOPARAN, Neşe, *Ermeni Ayrılıkçı Hareketlerinde Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim ve Sağlık Faaliyetlerinin Rolü*, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Yayına Hazırlayanlar: M. Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Cilt 3, 2009, s.387.

TOZLU, Necmettin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları*, Osmanlı 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 1999.

WHITE, George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Tercüme: Cem Tanık Yüksel, I.Bölüm, Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1995.

YILDIRIM, Uğur, *Türkiye'de Misyonerlik, Dünü Bugünü, İçyüzü ve Perde Arkasıyla*, Otopsi yayınları, İstanbul 2005.